

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 027/094:069.5:908(477.41-21)Сковорода
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5984/2023/4.23>

Більченко І.В.

Меморіальний музей Г.С. Сковороди

КНИЖКОВІ ФІЛІГРАНИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ Г. С. СКОВОРОДИ

Стаття присвячена дослідженню філіграней книжкових пам'яток із фондів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Він є однією із державних установ – фондоутримувачів стародруків, що нагально відчуває потребу в дослідженні книжкових пам'яток та публікації їхніх каталогів, альбомів з елементами художньо-декоративного оздоблення відповідно до стандартів бібліографічного опису стародруків та рідкісних видань.

Мета дослідження – на підставі виявлених та зафіксованих водяних знаків на папері стародруків, рідкісних та цінних видань XIX ст. висвітлити і проаналізувати фактографічний матеріал, який буде використано для створення альбому книжкових філіграней Меморіального музею Г. С. Сковороди. Альбом стане одним із історичних джерел для вивчення виробництва і використання паперу у видавничій справі, а також сприятиме належній атрибуції дефектних видань.

Крім загальнонаукових методів (аналіз, синтез та історико-порівняльний) було використано емпіричний метод при роботі із альбомами філіграней, що дало можливість порівняти виявлені зображення з уже зафіксованими. Статистичний метод було поєднано з описовим, що дозволило показати частоту використання певної філіграні при відливці аркушів паперу.

Філігранологічне дослідження виконано на тлі загального технологічного процесу виготовлення паперу та водяних знаків на ньому в XVI–XVIII ст.

Під час наукової розвідки було використано 44 пам'ятки друку, із яких лише у 24-х виявлено філіграні. Нижня межа датування опрацьованих книг – 1685 р., а верхня – 1836 р. Методом прорисовування зафіксовано 18 сюжетних зображень, а інші 23 філіграні вказують на дату виготовлення паперу, власника або майстра папірні. На основі отриманих даних проаналізовано видовий склад водяних знаків та зроблено їхній опис.

Філігранологічне дослідження колекції пам'яток друку Меморіального музею Г. С. Сковороди лише розпочато, адже на даний час опрацьовано менше 10% книгозбірні. Більшість виявлених та зафіксованих сюжетних зображень мають аналоги у використаних під час дослідження альбомах.

Для пошуку аналогів водяних знаків були використані альбоми філіграней укладених І. Каманіним та О. Вітвіцькою, О. Мацюком, Е. Ляуцявичюсом.

Ключові слова: водяний знак, стародруки, папір, друкована пам'ятка, книга, видання.

Постановка проблеми. У експозиції Меморіального музею Г. С. Сковороди репрезентовано близько двох тисяч стародруків, рідкісних та цінних видань XIX ст. Означена колекція – це комплекс праць теологічного, історичного, філософського, педагогічного спрямування, що друкували вітчизняні та зарубіжні визначні центри книгодрукування. Кожна книга є пам'яткою історії та культури, що презентує певну епоху. На жаль, частина із них має дефекти, які не лише вплива-

ють на процес візуального сприйняття, а й заважають атрибуції видання, вивченню походження його географічної історії. Книжки отримали механічні пошкодження (розриви, вирвані аркуші, плями, наявні ентомологічні пошкодження тощо) в результаті їхнього побутування, тобто до того часу, коли стали музейними предметами. Власне, є видання, які втратили титульні листи і їх важко датувати та встановити топологічну історію пам'яток. У цьому процесі дослідження одним із

вагомих чинників є вивчення основного матеріалу з якого виготовлена книга – паперу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на те, що колекція друкованих пам'яток Меморіального музею Г. С. Сковороди почала формуватись більше як півстоліття тому, філіграні із книг, які увійшли до зазначеної книгозбірні, ніколи не ставали об'єктом комплексного наукового дослідження. Розпочати процес пізнання, систематизації наявних водних знаків означеного книжкового масиву наштовхнула висунута вимога професора Київського університету Сергія Маслова (1880–1957) про обов'язкове дослідження філіграней при описі стародруків [10, с. 169]. Під час даної розвідки використовувалися філігранографічні матеріали київського історика-архівіста Івана Каманіна (1850–1921) та його помічниці Олександри Вітвіцької, які у своєму альбомі упорядковували знаки у межах століття за типами, а в межах типів – так названими «чорними датами» (дати, що стоять на досліджуваних документах) [5]. Львівського науковця Ореста Мацюка, який опублікував понад 600 водяних знаків, які використовувались на території України у XIV–XX ст. [9]. Дослідника Едмунда Ляуцявичуса (помер 1973), який у своєму альбомі поруч із литовськими філігранями публікує й знаки українських папірень [6]. Питань водяних знаків, що зустрічаються в книгозбірні музею торкався і швейцарець Карл Бріке (1839–1918) [3].

Мета статті. Так як значна частина примірників із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди має папір з філігранями, це дозволить отримати фактографічний матеріал, провести філігранознавчий аналіз. Останній сприятиме визначенню нижньої межі часу виготовлення друкованої пам'ятки. Адже період виготовлення паперу та датування книги рідко, коли співпадають. Варто зазначити наперед, що виявлені водяні знаки свідчать про приблизне місце та час відливу паперу і не завжди є маркером конкретної папірні.

За об'єкт дослідження було обрано стародруки та рідкісні і цінні видання XIX ст. із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Зазначений відділ Заповідника є фондоутримувачем книжкових пам'яток, який гостро відчуває потребу в створенні різнопланових наукових каталогів, альбомів із зафіксованими елементами художньо-декоративного оздоблення відповідно до стандартів бібліографічного опису стародруків та рідкісних видань. Вони б дали можливість проаналізувати у історичному та нау-

ковому плані місце означеної колекції, адже зміст та склад її невідомий широкому колу дослідників української історії та культури. Ми вважаємо, що одним із важливих напрямів є створення каталогу книжкових філіграней – водяних знаків, які є історичним джерелом для студіювання книжкової справи, зокрема їх видавництва, та вивчення історії розвитку паперової промисловості.

Підґрунтям для даної наукової розвідки стало комплексне дослідження, що включає в себе сукупність наукових принципів. Термінологічний принцип застосовано для уточнення змісту понять, які використовувались під час даної розвідки. Принцип історизму дозволив прослідкувати як з часом змінювався власницький напис або сюжетне зображення однієї і тієї ж папірні. Крім загальнонаукових методів (аналіз, синтез та історико-порівняльний) було використано емпіричний метод при роботі із альбомами філіграней, що дало можливість порівняти виявленні зображення з уже зафіксованими. Статистичний метод було поєднано з описовим, що дозволило показати частоту використання філіграні при відливі аркушів паперу.

Виклад основного матеріалу. Під час даного дослідження було опрацьовано 44 книги із яких лише у 24 виявлено та зроблена фіксація філіграней. Нижня межа датування опрацьованих книг – 1685 р., а верхня – 1836 р. Методом прорисовування зафіксовано 18 сюжетних зображень, а інші 23 філіграні вказують на дату виготовлення паперу, власника або майстра папірні. Серед них зустрічаються різні за сюжетом та однотипні, які різняться між собою за розміром та контурами. Фіксація водяних знаків проводилась методом прорисовки: на аркуш із книги накладалась калька, на яку під час просвітлення переносився контур філіграні. Потім відбувався пошук філіграні в альбомах, встановлювалось співвідношення автентичних знаків із знайденими (аналогічні, подібні, схожі, близькі, цілком співпадають). Для пошуку аналогів водяних знаків користувались наступними альбомами філіграней, укладених І. Каманіним та О. Вітвіцькою, О. Мацюком, Е. Ляуцявичюсом, С. Клепиковим.

Проте, спочатку, зупинимось на технологічному процесі виробництва паперу та виготовлення філіграней, що дасть можливість зрозуміти, чому виготовлений у один і той же період аркуш паперу має відмінності.

Виготовлення паперу – XII–XVIII ст. – трудомісткий технологічний процес для якого збирали конопляне або льняне ганчір'я. Працівники сор-

тували тканину, потім гарно виварювали, полоскали, рвали на дрібні шматки, вибілювали у вапні, залишали в сирому приміщенні, щоб воно перегнило. Із білого ганчір'я отримували паперову масу для високоякісного, дорогого паперу, із сірчаватого – дешевший. Наступний етап – знову проварювали, так звану, ганчір'яну паперову масу, яку майстер виливали у спеціальні форми (чани), на дні яких робилася сітка з тонкого дроту, викладена контурним малюнком. Дротяна сітка й малюнок затримували рідку паперову масу, не даючи їй осісти на дно форми. Відстань між лініями сітки не була сталою величиною для всіх папірень того часу. Крім того із удосконаленням технології виробництва паперу вона зменшувалась. Папір на якому лінії розміщені на більшій відстані вважається давнішим. Але однозначної закономірності, тут також не існує. Відстань між лініями сітки залежала від густоти паперової маси.

Після того, як зайва вода стікала через сітку, ще м'яті й вологі аркуші перекладалися шарами жорсткого сукна та пропускалися через прес для видалення залишків вологи. Потім їх проклеювали, розгладжували, ложили. Оскільки на дротяному сітчастому малюнку паперова маса затримувалася, вона утворювала більш тонкий шар, пропускала більше світла, що на готовому паперовому листі давала прозорі лінії. Горизонтальні лінії сітки отримали назву «вержер» (*vergeurs*); вони були більш вузькими і розташовувалися досить щільно. Вертикальні лінії – «понтюзо» (*pontuseaux*) – були ширшими і знаходилися на більшій відстані одна від одної [2].

У досліджуваних книгах на папері, найчастіше з країв, іноді бачимо світлі овальні плями. Вони з'явилися у результаті потрапляння на щойно вилитий аркуш паперу крапель води із рук майстра. Понтюзо, і вержери добре проглядаються на світло у досліджуваних друкованих пам'ятках, а поміж них видно різні сюжетні зображення – філіграні.

Прозорі знаки на папері у різних країнах називають по-різному. Зустрічаємо – *water mark*, *wasserzeichen*, *wodny znak*, але французи, італійці та багато інших, зокрема, вітчизняні дослідники називають їх філігранями [7, с. 41].

Філігрань (італ. *filigrana*, від лат. *filum* – нитка, *granum* – зерно) – ювелірний виріб майстерно виконаний з тонкого дроту, або закріплені на металевій поверхні візерунки із тонкого золотого, срібного чи мідного дроту. В даному дослідженні, філігрань – це водяний знак, прозоре зображення на папері, яке видно при просвічуванні, створене при відливанні аркушу [1, с. 23].

Уперше водяний знак на папері з'явився 1282 р. в Італії у формі хреста. А до ранніх філіграней, що з'явилися на українських етнічних територіях можна віднести знаки папірні, яку заснував Єлисей Плетенецький у м. Радомишлі для потреб Києво-Печерської Лаври наприкінці першої чверті XVII ст. Хоча на думку Ореста Мацюка українські папірні існували вже в першій половині XVI ст. [4].

Прозоре зображення на папері отримували наступним чином. На дні виливної форми, на сітці, закріплювалась філігрань – вишитий рисунок з шовку або зроблений з дротиків, бляшок фігура, герб, ім'я чи інше зображення. Із паперової маси, яка потрапляла між дротиками, виходив більш товщий папір, а із тієї, що потрапляла на дротики, – більш тонша [8, с. 49].

Філіграні виготовлялись різними способами. Найчастіше майстер, який виготовляв виливну форму, сам сплітав філігрань на її дні. Коли форма зношувалась чи замінювалась іншою, то на дно кріпили колишню філігрань, або нову, яка завжди відрізнялась від попередньої. Іноді філігрань плели окремо, і лише після виготовлення форми майстер прикріплював її до дна дротом. Після кожного відливу вона деформувалась, тому навіть в одній партії паперу контури водяних знаків при накладанні не сходяться. Крім того, використовували відразу дві форми для відливу, для кожної з яких виготовляли свою філігрань. Відповідно сплести ідентичні візерунки не вдавалось. Іноді папірня замовляв філігрань у ювеліра. Вони виготовлялись із срібних дротів як самостійний виріб, його припаювали до сітки виливної форми. Подібні філіграні мали чіткіший контур, були більш міцними і слугували довший термін, іноді декілька десятиліть. Ювелірні філіграні можна назвати справжнім витвором художнього мистецтва [7, с. 41].

Майже кожна паперова фабрика та млин на виготовлених листах залишала свій знак, іноді вони означали імена та прізвища майстрів, власників папірень, подібне бачимо у досліджуваних томах одного видання «*Icones plantarum novarum vel imperfectarum*» 1829 та 1832 років. Варто зазначити, що на листах, які використанні для книжкового блоку просвітлюється напис латинськими літерами «*M de I. A. Huber*», а на листах форзацного паперу сюжетні зображення із літерами (у першій книзі – лілія та «АК»; у другій – якір та «WCK»).

Частина філіграней має за основу фігурний щит у який вміщено зображення, а зверху його увінчує корона. При дослідженні книги «*Histoire*

metallique des XVII provinces...», 1736 р. виявлено дві філіграні. Перша – зображує всередині щита трьохпелюсткову лілію, яку оперізує кільце із трьох обручів. Над щитом пишна корона із складним візерунком, внизу – стержень з наконечником. Друга – напис «I VILLEDARY».

Книжкові філіграні у вигляді щитів виявлені й в книзі відомого картографа Анрі Шателена «Atlas historique, ou nouvelle introduction» 1719 р. та астронома Яна Гавелія «Annus climactericus» 1685 р. У першому випадку виявлено два варіанти філіграні – на фігурному щиті (чотири косі лінії та три), внизу перевернута лілія, яку оперізують два кільця. У другій книзі – над щитом корона, а всередині зображено горн.

Водяний знак був маркою конкретного паперового млина або фабрики, який допомагав відрізнити одну паперову майстерню від іншої та запобігти підробці. Але запозичення філіграней було звичним явищем, тому власники папірень часто просили захисту у місцевої влади. Останнє дуже рідко допомагало, і новостворені підприємства часто використовували водяні знаки відомих паперових брендів. Так дуже поширений став сюжет філіграні, який було названо «Pro patria» (За Батьківщину), інша назва «Нідерландська діва» (Maid of Holland). Де зображена богиня Афін, яка сидить за огорожею із посохом у витягнутій руці. Перед нею стоїть лев, який тримає у одній лапі сім стріл, а інша витягнута з мечем. Афіна символізує Нідерланди, які огорожені, лев з піднятим мечем – захист батьківщини, сім стріл – провінції країни [7, с. 132]. Зустрічаємо папір із описаним водяним знаком у Мінеях Києво-Печерської Лаври за 1811 р. та «Ліствиці» («Сходи до раю») надрукованої 1785 р. у московській друкарні.

Сюжети філіграней дуже різні. Вони зображували різних тварин, рослин, людей, хрести, будівлі, іноді зовсім незрозумілі образи. Дуже часто зустрічаємо ініціали майстрів та власників папірень. Для прикладу, в експозиції зберігається книга «Давня руська історія від початку руського народу до смерті князя Ярослава чи до 1054 р.» (1766 р.), де чітко на форзаці проглядається «ЯМВСЯ» – (Я)рославська (М)ануфактура (В)нуків (С)ави (Я)ковлева [7, с. 127].

Про походження паперу із фабрики Гончарова свідчать герб та літери «АГ» (Афанасій Гончаров), які ми зустрічаємо у книгах: «Труды Прїбнагв оца нїшегв Єфрема Сврїна» за 1803 р. та 1836 р. Герб Гончарових – це щит який горизонтально поділено на дві частини, у верхній частині шестикутна зірка. Над щитом традиційний дворянський

шолом із страусовим пір'ям, із спадаючими вниз по обидва боки герба гілками.

Іноді водяні знаки слугували для означення року її виготовлення. У вже згаданій книзі «Труды Прїбнагв оца нїшегв Єфрема Сврїна» надрукованої Києво-Печерською Лаврою у 1836 р. провітлюється – «1834», а у «Псалтир з толкованням» 1814 р., тієї ж друкарні, – «1807». Вказані водяні знаки додатково підтверджують датування друкованих пам'яток. У свій час Ш. Бріке провів розрахунки, що в середньому залежність листа звичайного формату коливалась від 1 до 5 років – 60%, від 5 до 10 років – 15%, від 15 років – 12% [7, с. 147].

У багатьох книгах на папері відсутній водяний знак. Причин для цього було багато. Водяний знак грубої роботи на старому папері не дозволяв гарно і чітко надрукувати книгу. Тому, наприклад, нідерландські майстри для друку відливали папір спеціальними формами, де філігрань впліталась із самого краю сітки. Така філігрань не псувала тексту книги, адже не потрапляла в поле листа, що використовувався для друку. Іноді, якщо форму для паперу недостатньо струшували, покладений під прес листок зливався, тому на такому папері водяний знак зливався або проглядається частково.

Висновки. Філігранологічне дослідження є одним із альтернативних джерел, що дає можливість отримати відповідь на запитання про те, де і коли був створений аркуш паперу, уточнюючі відомості з історії створення книги-пам'ятки. Хоча й відомо, що означений метод дозволяє встановити датування в межах століття, півстоліття, але шляхом співставлення датування філіграней з іншими чинниками (друкарський шрифт, манера орнаментування, способу виготовлення гравюр, змісту пам'ятки, тощо) можна максимально отримати точні відомості стосовно часу їхнього друкування.

Філігранологічне дослідження колекції пам'яток друку Меморіального музею Г. С. Сковороди лише розпочато, адже на даний час опрацьовано менше 10% книгозбірні. Більшість виявлених та зафіксованих сюжетних зображень мають аналоги у використаних під час дослідження альбомах. Варто зазначити, що серед досліджуваних примірників є книги, в яких філіграні зустрічаються у великій кількості, є лише на початку, у частини вони взагалі відсутні.

Потенціал філігранологічних досліджень через недостатньо накопичену кількість емпіричного матеріалу ще не достатньо окреслений і далеко не

вичерпний. Тому нам видається важливою фіксація отриманих внаслідок виявлення водяних знаків паперу кожного видання і кожного доступного примірника із книгозбірні Меморіального музею Г. С. Сковороди та введення їх до наукового обігу. Крім того, музейними працівниками студіюються питання пов'язані із шрифтовими та орнаментальними ознаками, досліджуються наявні провенієнції. Всі ці відомості шляхом співставлення можуть дати максимально точно відомості про час створення друкованої пам'ятки.

Водяні знаки є важливим джерелом не лише для наукового опису пам'яток друку, що зберігаються в книгозбірнях, а й для студіювання історії розвитку паперового виробництва, ґрунтовного вивчення книжкової справи. Поряд з іншими елементами палеографії вони дають змогу більш-менш точно визначити, коли написана чи надрукована книга, а папір, що має водяні знаки, слугує матеріалом для пізнання, для отримання історико-книгознавчого матеріалу.

Список літератури:

1. Словник книгознавчих термінів / Буран В. Я., Медведєва В. М., Ковальчук Г. І., Сенченко М. І. Київ: Вид-во Аратта, 2003. 160 с.
2. Войцехівська І. Енциклопедія історії України: Т.10: Т-Я / гол. ред. В.А. Смолій НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2013. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua> (дата звернення 3.10.2023).
3. Дашкевич Я. *Філігранологія та завдання українського джерелознавства*. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Dashkevych_Yaroslav/Filigranolohiia_ta_zavdannia_ukrainskoho_dzhereloznavstva (дата звернення 9.10.2023).
4. Історія створення паперу. *Зміївська паперова фабрика*: веб-сайт. URL: <https://zpf.companu> (дата звернення 9.10.2023).
5. Каманін І. Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII ст. (1566–1651), Київ, 1923. 144 с.
6. Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках: атлас. Вильнюс, 1967. 577 с.
7. Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVII веках. Вильнюс, 1979. 188 с.
8. Мацюк О. Виявлення та описання водяних знаків у рукописних джерелах XVI – початку 19 ст. *Архіви України*. 1974. № 6. С. 49–53.
9. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI–поч. XX ст.), Київ, 1986. 295 с.
10. Рева Л. Г. Сергій Іванович Маслов – основоположник теорії наукового опису українських стародруків та рукописних раритетів. *Ніжинська старовина*, 2010. Вип. 10 (13), С. 165–171. URL: <https://dspace.nbuv.gov.ua> (дата звернення 27.09.2023).

Bilchenko I.V. BOOK FILIGREES IN THE EXPOSITION OF THE H. S. SKOVORODA MEMORIAL MUSEUM

The article is devoted to the study of filigree book monuments from the funds of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav». It is one of the state institutions – fund holders of old books, which urgently feels the need to study book monuments and publish their catalogues, and albums with elements of artistic and decorative decoration in accordance with the standards of bibliographic description of old books and rare publications.

The purpose of the study – on the basis of discovered and recorded watermarks on the paper of old books, rare and valuable publications of the XIX century, to illuminate and analyse the factual material that will be used to create an album of book filigrees of the H. S. Skovoroda Memorial Museum. The album will become one of the historical sources for studying the production and use of paper in publishing and will also contribute to the proper attribution of defective publications.

In addition to general scientific methods (analysis, synthesis, and historical comparative), an empirical method was used when working with filigree albums, which made it possible to compare the detected images with those already recorded. The statistical method was combined with the descriptive one, which made it possible to show the frequency of using a certain filigree when casting sheets of paper.

Filigranological research was carried out against the background of the general technological process of making paper and watermarks on it in the XVI-XVIII centuries.

During the scientific exploration, 44 printing monuments were used, of which filigrees were discovered in only 24 of them. The lower limit for dating the worked books is 1685, and the upper limit is 1836. Using the drawing method, 18 plot images were recorded, and the remaining 23 filigrees indicate the date of making the

paper, the owner, or the master of the paper factory. Based on the obtained data, the species composition of watermarks is analysed, and their description is made.

Filigranological research of the collection of printing monuments of the H. S. Skovoroda Memorial Museum has only begun because at present less than 10% of book collections have been processed. Most of the identified and captured plot images have analogues in the albums used during the study.

Albums of filigrees made by I. Kamanin and O. Vitvitska, O. Matsiuk, and E. Liautsiavichius were used to search for analogues of watermarks.

Key words: *watermark, early printings, paper, printed memo, book, edition.*